

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

УДК 338.486.3

МЕТОДОЛОГІЧНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Босовська М.В., к.е.н.*E-mail: novakm@mail.ru**Київський національний торговельно-економічний університет*

У статті констатовано, що інтеграційні процеси між суб'єктами господарювання виступають об'єктивною закономірністю та пріоритетним стратегічним орієнтиром економічного розвитку. Визначено необхідність розроблення теоретичних, концептуальних та методологічних положень теорії інтеграційного розвитку підприємств на основі систематизації, структуризації та удосконалення існуючих наукових концепцій та підходів, виявлення сучасних особливостей та закономірностей формування інтеграційних процесів. На основі дослідження еволюції інтеграційних теорій та проведення змістовних та часових аналогій з розвитком науки управління, виокремлено методологічні підходи до дослідження інтеграційних процесів, проаналізовано їх вклад у становлення сучасної теорії інтеграції; згруповано та розподілено методологічні підходи за періодами становлення та розвитку управлінської науки. Систематизація методологічних напрямів теорії інтеграції, виокремлення їх базових постулатів, ознак, елементів надасть змогу у подальшому вирішувати наукову проблему формування єдиного теоретико-методологічного базису інтеграції.

Ключові слова: інтеграція, інтеграційний процес, теорія інтеграції, передумови інтеграції, генеза інтеграції, еволюція інтеграції

UDC 338.486.3

METHODOLOGICAL RESEARCH AREAS OF INTEGRATION PROCESSES

Bosovskaya M.V., PhD in Economics*E-mail: novakm@mail.ru**Kyiv National University of Trade and Economics*

It has been stated in the article that integration processes between entities appear the objective regularity and priority strategic benchmark for economic development. It is determined the need of developing the theoretical, conceptual and methodological assumptions of the theory of integration development of enterprises based on organizing, structuring and improvement of existing scientific concepts and practices and identification of modern features and regularities of formation of integration processes. Based on the study of the evolution of integration of theories and holding the substantive and temporal

similarities with the development of management science, methodological approaches to researching integration processes and analyzing their contribution to the emergence of the modern theory of integration have been determined; methodological approaches for the period of formation and development of management science have been grouped and allocated. Systematization of methodological areas of integration theory, separation of their basic tenets, signs, and elements will enable further solution of the problem of forming a unified theoretical and methodological basis of integration.

Key words: integration, integration process, the theory of integration, premise integration, integration of genesis, evolution integration

Актуальність проблеми. Дослідження еволюції інтеграційних процесів потребує проведення змістовних та часових аналогій з розвитком теорій управлінської науки, здійснення цілісного науково-теоретичного узагальнення основоположних здобутків вчених щодо реалізації інтеграційної взаємодії. Таким чином, з метою формування цілісної теорії та методології інтеграційного розвитку економічних суб'єктів актуальним завданням є декомпонування та структуризація наукового доробку у цій сфері на основі встановлення іманентних атрибутів його розвитку та визначення еволюційного поступу наявного теоретичного потенціалу та напрямів його подальшого розвитку. Відповідно актуалізується потреба глибокого методологічного дослідження науково-еволюційних передумов формування та розвитку інтеграційних процесів, що обумовлює актуальність проблематики даної статті.

Аналіз останніх наукових досліджень. Важливість, пріоритетність та актуальність проблеми формування методології розвитку інтеграційних процесів підтверджує наявність значної кількості наукових розробок, присвячених окремим аспектам їх когнітології. Зокрема, в межах формування загальних методологічних основ дослідження інтеграції, А. Попов виділив два напрями: логіко-методологічний (політико-економічне вивчення проблеми через характеристики, інваріантні ознаки та закономірності) та системно-еволюційний (акцентує увагу на системних властивостях інтеграції, які змінюються та еволюціонують) [1]. У межах розкриття інтеграційних процесів за напрямками еволюційного розвитку економічної теорії, він обґрунтував 4 методологічні підходи: марксистської політекономії, неокласичний, неонституційний та функціональний. У свою чергу в межах марксистського вчення виокремлено світогосподарський підхід (акцент на цілісному сприйнятті економічного простору; зближені

країн, економік, галузей); виробничо-технологічний (характеризується злиттям елементів виробничих структур, формуванням виробничих зв'язків, розвитком кооперації, концентрації та диференціації); структурно-функціональний (базується на розвитку рівнів виробництва, проявляється через усупільнення праці) та рівневий (акцентує увагу на проблемах розмежування рівнів економічної інтеграції: економіки, галузі, системи). В рамках неокласичної економічної теорії досліджено фінансово-промисловий підхід (базується на поєднанні капіталу виробничих господарських суб'єктів та фінансових установ на засадах розвитку процесів концентрації капіталу та виробництва, централізації управління активами, залучення засобів для фінансування діяльності інтеграційних структур) та безпосередній неокласичний підхід (акцентує увагу на інтеграції як елементові структури ринку, за рахунок якого посилюється ринкова влада, формуються конкурентні переваги та нейтралізуються зовнішні чинники). Неоінституційний напрям базується на засадах владного підходу (основним мотивом інтеграції визначено здобуття економічної влади шляхом концентрації ресурсів) та інституційного (акцент на координацію управління в економічних системах, досліджено інтеграцію у руслі мінімізації трансакційних витрат, активізації агентських стосунків, розподілу прав власності). Функціональний підхід розкривається через маркетинговий (базується на дослідженні інтеграційної структури через кон'юнктуру ринкових факторів: пропозиція, попит, ціна, конкуренція) та інформаційно-фінансовий (інтеграція вивчається через інформаційні та фінансові чинники і взаємодії). Системно-еволюційний методологічний напрям дослідження інтеграційних процесів знайшов своє відображення у роботах В. Белозубенка, А. Усова [2], А. Філіпенка [3], які розрізняють ринковий, ринково-інституційний та структурний підходи. Висновок про необхідність розбудови системно-еволюційного напрямку зробив Ю. Уманців [4, с. 64], відзначивши класичну школу, неокласичну, історичну та інституційну. А. Пилипенко запропонував групування теоретичних концептуальних здобутків на основі дослідження можливостей інтеграційного співробітництва в межах технологічного, інституціонального, стратегічного та маркетингового напрямку [5]. Продовжуючи теоретичну дискусію щодо напрямів дослідження інтеграції в економічній теорії заслуговують на увагу пропозиції, викладені Г. Антоновим, який виокремив технологічний, маркетинговий, ситуаційний та випадковий підходи за

таксономічними ознаками ухвалення рішення про інтеграцію та на основі визначення механізмів і критеріїв вибору об'єктів для інтеграції Згідно технологічного підходу підприємства об'єднуються вздовж технологічного ланцюга створення цінностей з урахуванням виробничих можливостей й специфічності активів; маркетингового – на основі аналізу кон'юнктури ринків, на яких функціонують інтеграційні структури; ситуаційного – орієнтація на підтримку життєдіяльності, сталості інтегрованих суб'єктів та забезпечення їх розвитку з урахуванням впливу та можливостей зовнішнього середовища; випадкового – виходячи з наявності вільних коштів та потреби їх інвестувати за критерієм цінних можливостей [6].

Дослідження наукової спадщини професора О. Мічуріна дозволили сформулювати технологічний, інституційний та стратегічний підходи щодо становлення та розвитку інтеграційних процесів на основі історичних передумов та об'єктивних економічних закономірностей реалізації [7, с. 7]. Представлена наукова полеміка спричинила появу альтернативних теоретичних та методологічних підходів у межах дослідження інтеграційних процесів, а отже, потребує методологічного узагальнення та структуризації.

Метою роботи є дослідження генези інтеграційних процесів у руслі існуючих наукових концепцій та здобутків, їх систематизація та структуризація з метою вирішення наукової проблеми формування та подальшого розвитку методологічних підходів у межах теорії інтеграції.

Викладення основного матеріалу дослідження. З метою систематизації варіацій розглянутих таксономій пропонуємо виділити 6 підходів в межах дослідження еволюції інтеграційних процесів (табл. 1.). Виокремленню зазначених методологічних підходів передували дослідження, проведені Р. Грантом, на основі яких було здійснено періодизацію стратегічної концепції фірми у межах 6-ти періодів [8, с. 34]. Крім того, нами було запропоновано сформувати 7-му групу передумов інтеграційних процесів на основі врахування здобутків новітніх концептуальних та парадигмальних положень щодо експансії інтеграційних утворень з метою обґрунтування в подальшому на їх засадах єдиної концепції управління інтеграційними процесами та забезпечення нової якості економічного розвитку інтеграційних структур. Як наслідок, нами сформовано 7 методологічних груп розвитку інтеграційних процесів на основі поєднання існуючих теорій інтеграції з удосконаленою періодизацією стратегічної концепції Р. Гранта.

Таблиця 1. Науково-еволюційні передумови дослідження інтеграційних процесів

Основоположні дослідники та їх наукові праці	Основні положення наукових здобутків
1	2
1. Технологічний методологічний напрям (у межах класичної, неокласичної теорії)	
Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів, Маркс К., Капітал; 1867-1895 р.; 1776 р.; Хікс Дж., Збірник есе з економічної теорії, 1981-1983 р.; Маршалл А. Принципи економічної науки, 1890 р.; Вальрас Л. Етюди прикладної політичної економії, 1898 р.; Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку, 1911 р.; Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія, 1942 р.; Самуельсон П. Економіка: вхідний аналіз, 1948 р.	організація як можливість досягти технологічного прогресу; передумови зростання продуктивності праці; зростання частки ринку для збільшення масштабів фірм (інтеграції); поведінка як максимізація корисності (зростання прибутку); співробітництво для досягнення вигід у ціноутворенні; феномен «ефекту масштабу» та його прояви у довготерміновому періоді; співробітництво з конкурентами через диференціацію з метою досягнення конкурентних переваг; концентрація факторів виробництва на інтегрованому підприємстві як можливість збільшити продуктивність праці; додаткова економія на фоні розширення границь фірми (інтеграція маркетингу, фінансів, обліку); границі горизонтальної та вертикальної інтеграції через субадитивність витрат (ефект масштабу)
2. Інституційно-соціологічний методологічний напрям (у межах інституційної теорії, соціології)	
Коммонс Д. Розподіл багатства, 1893 р.; Верлен Т. Теорія бездіяльного класу: економічне дослідження інституцій, 1899 р.; Берлі А., Мінз Г. Сучасна корпорація та приватна власність, 1932 р.; Чейз С., Технократія, 1933 р.; Романс Дж., Блау П., Характер соціальних наук, 1967 р.; Гелбрейт Дж., Економічна теорія та цілі суспільства, 1973 р.	ідея «соціального контролю над економікою»; основи соціальної взаємодії; роль інститутів у суспільстві; процеси об'єднання спеціалізованих знань корпорації з метою на зростання фірми; здатність збереження техноструктури шляхом мінімізації ризиків та залежності від ризиків; інтеграційні процеси через домінування великих фірм на ринку (укрупнення за рахунок малих підприємств); сукупна ефективність дій партнерів на основі співробітництва замість конкуренції; формування «зон розвитку» в регіонах; взаємозалежні фактори (зміни) в основі розвитку економічної інтеграції
3. Контрактна концепція (у межах інституційного та неінституційного підходів)	
Коуз Р., Природа фірми, 1937 р.; Алчіан А. Обмін і виробництво, 1964 р.; Дженсен М. Дослідження з теорії ринків капіталу, 1972 р.; Тіроль Ж. Теорія індустріальної організації, 1988 р.; Демсец Г. Економічна теорія фірми, 1995 р.; Уільямсон О. Економічні інститути капіталізму, 1996 р.	ідея представлення фірми як мережі контрактів (внутрішніх, зовнішніх) на основі розгляду внутрішніх зв'язків (формальних, неформальних) між агентами та із зовнішнім середовищем; взаємодія господарюючих суб'єктів через механізм ринкових угод; інвестування у «специфічні активи», які мають цінність лише в даній мережі; фірма – знаряддя з економії витрат; трансакційні втрати - основа вибору розміру, типу, організаційної форми інтеграційної взаємодії; визнано переваги кооперації; стратегія інтеграції через доцільність граничний дохід є не нижчим за граничні витрати
4. Теорія фірми (в межах підходів стратегічного планування)	
Селзнік Ф. Керівництво в адмініструванні, 1957 р.; Чандлер А. Стратегія і структура, 1962 р.; Ансофф І. Корпоративна стратегія, 1965 р.; Ендрю К., Крістенсен К., Ліарнед Е. Політика і бізнес, 1965 р.; Штайнер Дж. Стратегічне планування, 1969 р.	закладено стратегічні закономірності інтеграційних процесів; пошук нових ринків базується на стратегіях диверсифікації та інтернаціоналізації; збільшення розмірів організації сприяє збільшенню ресурсів та подальшому зростанню; захист ринкового положення за рахунок оборонної стратегії (злиття, вертикальної інтеграції, партнерства); розглянуто децентралізовані структури управління; визначальними чинниками росту визначено географічне положення, ринкові потреби та технології; визначено причини інтеграції (прибуток, стратегічні цілі, владні мотиви; сформовано моделі портфельного аналізу бізнесу та продуктів; обґрунтовано необхідність бізнес-консультування)

5. Теорія фірми (в межах підходів стратегічного управління)	
<p>Шендел Д., Хаттен К. Ділова політика чи стратегічний менеджмент: широкий підхід, 1979 р.; Хоффер Ч. Концептуальні ідеї для формування корпоративної і бізнес-стратегії, 1980 р.; Преффер Дж. Організація і організаційна теорія, 1982 р.; Фрімен Р. Ринок праці: емпірична економіка, 1989 р.; Портер М. Міжнародна конкуренція, 1990 р.; Мінцберг Г. Школи стратегій. Стратегічне сафарі: екскурсія стратегічним менеджментом, 2000 р.</p>	<p>в центрі уваги дослідників питання співставлення стратегічних рішень і кінцевих результатів діяльності; залежність корпоративного розвитку, стратегії та прибутковості; зв'язок бізнесів інтегрованої компанії визначено основним фактором впливу на економічні результати; принцип «єдиного керівництва» великими компаніями (дивізійними); пріоритет чинників зовнішнього середовища; передумовами інтеграції визначено необхідність отримання ресурсів; інтеграція сприяє зниженню залежності від зовнішнього середовища, розглянуто форми інтеграційних процесів (об'єднання менеджменту, створення спільних підприємств, асоціацій, укладання договорів); конкуренцію визнано рушійною силою інтеграції (для отримання конкурентних переваг фірми об'єднуються)</p>
6. Теорія фірми (в межах ресурсного підходу)	
<p>Барні Дж. Ресурси фірми і стійкі конкурентні переваги, 1991 р.; Прахалад К. Хамел Г. Конкуренція за майбутнє. Створення ринків завтрашнього дня, 2002 р.; Тис Д. Управління інтелектуальним капіталом: організації, стратегія і планування, 2003 р.; Вернерфельт Б. Ресурсне трактування фірми, 2006 р.; Грант Р. Сучасний стратегічний аналіз, 2008 р.; Махоней Дж. Розробка стратегії, нерівновага і прибуток, 2008 р.</p>	<p>розвиток експансії фірм у розрізі трьох вимірів: географічного, товарного та вертикальної інтеграції у межах формування ланцюга вартості; вигоди від експансії відбуваються за рахунок економії на масштабах або на обсягах діяльності; конкурентні перевагами втримуються шляхом використання ресурсів та знань (формування компетенцій); при економії на масштабах важлива роль належить нематеріальним активам; фірма визначається як набір ресурсів та компетенцій; під впливом зовнішнього середовища у фірми появляються нові потреби в ресурсах, ринках, компетенціях, зміні стратегії, конфігурації, що реалізується через інтеграційні процеси</p>
7. Теорія фірми (в межах формування підходу інтеграційного розвитку)	
<p>Бері Л. Маркетинг відносин, 1983 р.; Остом Е. Управління компанією: еволюція інститутів колективних дій, 1990 р.; Луман Н. Автопоезис в соціальних системах, 1990 р.; Б. Голмстром Транснаціональні агентські відносини: лінійні контракти, володіння активами, 1991 р.; Хаммер М., Чампі Д. Реінжиніринг корпорації, 1993 р.; Бранденбургер А., Нейлбафф Б., Кооперація. Конкурентне співробітництво в бізнесі, 1996 р.; Гаретт Б., Дюсож П. Стратегічні альянси, 2002 р.; Прахалад К., Хамел Г. Ключова компетенція корпорації, 2003 р.; Кемпбелл Е., С. Лач. Стратегічний синергізм, 2004 р.; Мак Кормак А., Брукс П. Інновації через глобальне співробітництво: нове джерело конкурентних переваг, 2007 р.; Адізес І. Управління життєвим циклом корпорації, 2008 р.; Дайер Дж., Сінях Х. Стосунковий підхід: кооперативна стратегія і джерела міжорганізаційних конкурентних переваг, 2009 р.; Когут Б. Стратегія, евристика і реальні опції, 2009 р.; Котлер Ф., Келлер К., Маркетинг-менеджмент, 2009 р.; Шастіко А. Нова інституційна економічна теорія, 2010 р.</p>	<p>Принцип «зворотного відбору»; робота ринків в умовах асиметричної інформації; істотну роль визначено брендам, товарним знакам, франчайзингу, ліцензуванню і державному захисту контрактів; стійкість конкурентних переваг за рахунок впровадження кооперативної стратегії; знання як основа формування ключових компетенцій інтеграційного формування; ідея формування «опційного мислення» на основі поєднання інтуїції, творчості, якісного аналізу та стратегічного мислення з метою прояву управлінської гнучкості в умовах невизначеності; гармонізація взаємовпливу ресурсного потенціалу акторів в межах динамічних характеристик поточних ситуацій; моделювання поведінки корпорації в бізнес-середовищі; представлення корпорації як екосистеми у взаємодії із зовнішнім оточенням; принцип «співконкуренції» в між організаційних відносинах; моделювання корпоративної поведінки на основі теорії ігор; моделювання бізнес-процесів; формування та розвиток кластерів; дослідження ефекту «синергії», управління інтегрованими структурами на різних етапах їх життєвого циклу; договірні взаємовідносини через підписання взаємовигідних контрактів; проблеми формування, функціонування, розвитку, та розпаду альянсів; процеси злиття та поглинання; особливості управління інтеграційними структурами як складними нелінійними системами, яким притаманна самокритичність; підхід організації бізнесу на основі мережених формувань; сформовано маркетинговий холистичний підхід щодо формування і розвитку довгострокових взаємовигідних маркетингових відносин зі споживачами, бізнес-партнерами та конкурентами на основі взаємовпливу та взаємовигод</p>

Джерело: розроблено автором самостійно на основі джерел: [7-11]

Перший методологічний період відзначається тим, що поведінка інтегрованого утворення спрямована на максимізацію корисності за рахунок комбінації факторів виробництва. Передумовами інтеграційних процесів визначено ріст ринку, а отже, і зростання розмірів фірми.

На протязі другого періоду (до 1950-х рр.) головним завданням стало забезпечення фінансового контролю за рахунок ринкового зростання, диверсифікації та портфельного планування. Підґрунтям для цього стали інституційні концепції та соціологічні теорії взаємодії. Основними принципами інституційного підходу визначено функціональність, структурованість та міждисциплінарність.

Третій період (1950-ті - початок 1960-х рр.) ознаменувався аналізом структури галузі та розробленням моделей вибору в умовах обмежень, оптимізацією трансакційних витрат, розвитком контрактні відносини. З кінця 1960-х - по початок 1970-х рр. (четвертий період) основна проблема полягала у стратегічному виборі галузей, ринків і сегментів, а також позиціонуванні фірми на них. Інструментарієм ринкового регулювання в цей час визначено портфельне та інвестиційне планування, бюджетування, оцінку проектів. П'ятий етап (кінець 1970-х - початок 1980-х рр.) визнав залежність стратегічних рішень та результатів діяльності, а також відзначився пошуком додаткових джерел конкурентних переваг. Інтеграція розглядалась як різновид стратегічної поведінки фірми, а її інструментарієм визначено: стратегічне планування, консалтинг, диверсифікацію, корпоративне управління, аналіз ресурсів і здібностей, управління вартістю компанії, методи управління якістю та ін. Шостий етап (кінець 1980-х - початок 1990-х рр.) характеризується дослідженнями інтеграційних процесів у межах ресурсного підходу як вибору стратегічного напрямку розвитку на основі комбінації ресурсів та компетенцій з урахуванням впливу чинників зовнішнього середовища.

Сьомий етап, сучасний, який розпочався з початку 1990-х рр., характеризується розвитком експансії фірми у межах ресурсного підходу, пошуком конкурентних переваг за рахунок стратегічних інновацій та унікальних ключових компетенцій, конкуренцією на основі інформації та знань, активізацією створення інтеграційних структур та їх адаптацією до динамічних змін зовнішнього оточення, проявом управлінської гнучкості по відношенню до джерел невизначеності. Пріоритетними перспективними науковими проблемами визначено: діяльність в умовах асиметричної

інформації; ідею формування «опціонального мислення» на основі поєднання інтуїції, творчості, якісного аналізу та стратегічного мислення; параметри інтеграційної поведінки в бізнес-середовищі; представлення корпорації як екосистеми у взаємодії із зовнішнім середовищем; циклічність інтеграційного розвитку тощо. Виходячи із зазначеного, даний етап відображає перспективи розвитку інтеграційних процесів та розглядає інтеграцію як соціо-еколого-економічну симбіотичну взаємодію економічних суб'єктів.

Висновки. Враховуючи наукову потребу формування концепції інтеграційного розвитку суб'єктів господарювання, було визначено теоретичний доробок дослідників та наукових шкіл у межах досліджених інтеграційних процесів. Систематизація наукових здобутків дозволила не лише розглянути генезу та базові постулати розвитку інтеграції, а й обґрунтувати методологічні підходи в межах дослідження історичних передумов та закономірностей розвитку інтеграційної взаємодії суб'єктів економічних систем. Це дозволить у подальшому вирішувати наукову проблему формування єдиного теоретико-методологічного базису інтеграції, виокремивши та агрегатувавши найбільш цінні ознаки, елементи та концепти представлених методологічних підходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Попов А.А. Трансфертное финансирование в концепциях эффективности экономической интеграции: монография / А.Попов. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т., 2003. – 174 с.
2. Белозубенко В. С. Онтология интеграционных процессов на уровне регионов мира / В.С. Белозубенко, А.С. Усова // Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая теория.– 2005.– Вып. 91.– С. 79 – 86.
3. Філіпенко А. Бігравітаційний варіант міжнародної економічної інтеграції України // / А. Філіпенко // Економічний часопис-XXI. – 2006.– №5 – 6. – С. 3-10.
4. Уманців.Ю. Інституційні основи формування інтегрованих корпоративних структур. / Ю.М. Уманців [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/et/2012_2/6_uman.pdf
5. Пилипенко А.А. Стратегічна інтеграція підприємств: теоретичні основи, механізм управління та моделювання розвитку: монографія / А.А. Пилипенко. – Харків: ВД «Інжек», 2008. – 408 с.

6. Антонов Г. Формирование интегрированных образований в химии и нефтехимии России (маркетинговый подход) / Г. Антонов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.e-executive.ru/publications/specialization/article>
7. Мичурин О.Ю. Научно-исторические предпосылки объективной закономерности интеграционных процессов. Методологический аспект. // Вестник АГТУ. Сер. Экономика.– 2010.– №1. – С. 7-15.
8. Грант Р. Современный стратегический анализ / Пер. с англ. / Р.Грант.- СПб.: Питер, 2008.-560 с.
9. Фурботн Э. Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Э. Фурботн, Р. Рихтер – СПб.: Издательский дом «Санки»-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 702 с.
10. История экономических учений: (современный этап): учеб. / под общ. ред. А.Г. Худокормова. -М.: ИНФРА-М, 2007. - 356 с.
11. Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%82%>